

پیمان آماسیه:

چگونه ایران و عثمانی حقوق بین الملل مدرن را بنیان نهادند

• حمیده روح پرور

چکیده

پیمان آماسیه در سال ۱۵۵۵ میلادی (۹۶۲ هجری قمری) در شهر آماسیه واقع در آناتولی میان دو قدرت بزرگ منطقه، دولت صفوی ایران به رهبری شاه تهماسب اول و امپراتوری عثمانی به فرماندهی سلطان سلیمان قانونی، منعقد شد. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی نشان می‌دهد این پیمان پس از دهه‌ها درگیری نظامی و رقابت مذهبی-سیاسی میان این دو قدرت به امضاء رسید و برای نخستین بار مرزهای مشخصی به عنوان حاکمیت سرزمینی میان این دو امپراتوری تعریف کرد. این معاهده نه تنها به جنگ‌های متناوب پایان داد، بلکه چارچوب حقوقی جدیدی برای روابط دو کشور بنا نهاد که تأثیرات آن تا قرن‌ها بعد قابل مشاهده است. نتیجه آنکه پیمان آماسیه را می‌توان الگویی پیش‌گام در عرف دیپلماتیک دولت‌محور و زمینه‌ساز تحولات بعدی حقوق بین‌الملل در جهان اسلام و حتی فراتر از آن به شمار آورد.

واژگان کلیدی:

پیمان آماسیه، حقوق بین‌الملل، صفویان، عثمانی، حاکمیت سرزمینی، ایران، تاریخ ایران اسلامی.

شاه تهماسب اول

سلطان سلیمان اول

پیمان آماسیه در سال ۱۵۵۵ میلادی (۹۶۲ هجری قمری) در شهر آماسیه واقع در آناتولی میان دو قدرت بزرگ منطقه، دولت صفوی ایران به رهبری شاه طهماسب اول و امپراتوری عثمانی به فرماندهی سلطان سلیمان قانونی، منعقد شد. در واقع، صلح آماسیه در شرایطی بسته شد که هر دو دولت صفوی و عثمانی پس از چندین سال جنگ‌های سخت و خسته‌کننده، به مرحله‌ای رسیده بودند که ادامه نبرد برایشان سودی نداشت. در واقع، زمینه‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی هر دو طرف باعث شد که به صلح تمایل پیدا کنند. در یک جمله: صلح آماسیه در سال ۱۵۵۵ میلادی، پس از یک دوره طولانی جنگ و خستگی دو امپراتوری، برای پایان دادن به درگیری‌های مرزی، کاهش فشار اقتصادی و تمرکز بر امور داخلی بسته شد. این معاهده نه تنها به جنگ‌های متناوب پایان داد، بلکه چارچوب حقوقی جدیدی برای روابط دو کشور بنا نهاد که تأثیرات آن تا قرن‌ها بعد قابل مشاهده است.

جایگاه پیمان آماسیه در تاریخ حقوق بین‌الملل

بررسی حقوقی پیمان آماسیه در مقایسه با دیگر معاهدات صلح هم‌دوره خود نشان می‌دهد که این پیمان فراتر از یک توافق مرزی ساده بوده است. این سند حقوقی با گنجانیدن مفاهیم پیشرفته‌ای همچون حمایت از حقوق مذهبی، تضمین امنیت زائران، و تعهد به پیشگیری از درگیری‌های مرزی، نمونه‌ای پیشرو در دیپلماسی قرن شانزدهم به شمار می‌رود. این پیمان نشان می‌دهد که مفاهیم حقوق بین‌الملل مدرن نه تنها در اروپا، بلکه به‌طور همزمان و مستقل در جهان اسلام نیز در حال شکل‌گیری بود. در مقایسه با معاهدات صلح اروپایی، همچون صلح وستفالی (۱۶۴۸)، می‌توان هر دو را به مثابه پیمان‌های تأثیرگذار و موازی در تکامل حقوق بین‌الملل دانست که هر کدام در بستر جغرافیایی و فرهنگی خود به تدوین اصول مشابهی پرداخته‌اند.

مقایسه تطبیقی معاهدات صلح (قرن ۱۶ و ۱۷ میلادی)

عنوان معاهده	سال انعقاد	طرف‌های قرارداد	مهم‌ترین مفاد حقوقی	نتیجه و دوام
پیمان آماسیه	۱۵۵۵ م (۹۶۲ ق)	دولت صفوی - امپراتوری عثمانی	• تعیین دقیق مرزها • حاکمیت ایران بر آذربایجان، ارمنستان، داغستان جنوبی و گرجستان • تضمین حقوق مذهبی زائران شیعه • دستور به فرماندهان مرزی برای اجتناب از درگیری	صلح پایدار حدود ۲۵ سال
صلح استانبول اول	۱۵۸۹- ۱۵۹۰ م	دولت صفوی - امپراتوری عثمانی	• واگذاری گسترده سرزمین به عثمانی • منع لعن خلفای سه‌گانه • اعزام شاهزاده حیدر میرزا به عنوان گروگان	معاهده تحمیلی و یک‌جانبه
عهدنامه نصوح پاشا (استانبول دوم)	۱۶۱۲ م	دولت صفوی - امپراتوری عثمانی	• بازگشت مرزها به خط پیمان آماسیه • پرداخت سالانه ۱۲۰ خروار ابریشم توسط ایران	بازگشت به الگوی آماسیه
عهدنامه قصرشیرین (ذهاب)	۱۶۳۹ م	دولت صفوی - امپراتوری عثمانی	• تثبیت حاکمیت عثمانی بر عراق • اشاره به مناطق مرزی بدون تعیین دقیق خط مرزی	صلح طولانی مدت (تا قرن ۱۹)
صلح وستفالی	۱۶۴۸ م	کشورهای اروپایی (پایان جنگ سی‌ساله)	• بنیان‌گذاری اصل حاکمیت ملی • برابری حقوقی دولت‌ها • عدم مداخله در امور داخلی • جدایی نسبی دین از سیاست	تحول بنیادین در نظام بین‌الملل

تحلیل تطبیقی: ویژگی‌های متمایز هر معاهده ۱- پیمان آماسیه: نمونه موفق دیپلماسی مبتنی بر حقوق

پیمان آماسیه را می‌توان یکی از اولین عهدنامه‌هایی دانست که فراتر از یک آتش‌بس موقت، به تعیین مرزهای دارای حاکمیت میان دو امپراتوری پرداخت. مفاد این پیمان نشان می‌دهد که طرفین به درکی از حاکمیت سرزمینی و لزوم رعایت آن رسیده بودند.

نوآوری‌های حقوقی پیمان آماسیه:

- **حمایت از حقوق بشر اولیه:** گنجاندن شروط مربوط به رفتار مداراجویانه با شیعیان و تضمین امنیت زائران، این پیمان را از بسیاری از معاهدات هم‌دوره متمایز می‌کند.
- **پیشگیری از تنش‌های مرزی:** دستور صریح به فرماندهان مرزی برای اجتناب از اقداماتی که موجب درگیری شود.
- **پایداری و اثربخشی:** ایجاد صلح پایدار برای نزدیک به ۲۵ سال، گواهی بر تعهد جدی طرفین به مفاد آن.

۲- صلح استانبول اول: نمونه معاهدات تحمیلی

این معاهده که در دوران ضعف ایران منعقد شد، نمونه‌ای از یک معاهده تحمیلی و یک‌جانبه بود. شروط این پیمان شامل:

- واگذاری گسترده اراضی به نفع عثمانی
 - شروط تحقیرآمیز مانند فرستادن گروگان
 - محدودسازی آزادی‌های مذهبی
- این نوع معاهدات بیشتر شبیه به یک فرمان پیروزمندانه از سوی قدرت فاتح بود تا یک توافقنامه دو جانبه متعادل.

۳- عهدنامه نصوح پاشا: بازگشت به الگوی آماسیه

پس از قدرت‌گیری مجدد ایران در دوران شاه عباس، مبنای مذاکرات برای صلح، بازگشت به شرایط پیمان آماسیه قرار گرفت. این امر به وضوح در عهدنامه نصوح پاشا دیده می‌شود که در آن مرزها به حدود تعیین‌شده در آماسیه بازگشت یافت. این موضوع نشان می‌دهد که پیمان آماسیه به عنوان یک الگوی عادلانه و پایدار در اذهان دیپلمات‌های دو طرف جایگاه ویژه‌ای یافته بود.

۴- عهدنامه قصر شیرین: سیر تحول مفاهیم مرزی

عهدنامه قصر شیرین اگرچه منجر به دوره آرامش

طولانی‌تری شد، اما برخلاف پیمان آماسیه، مرزها را به طور دقیق تعریف نکرد. این امر گاهی به دلیل تفسیرهای متفاوت، موجب بروز اختلافات مرزی می‌شد. با این حال، این عهدنامه به عنوان پایه‌ای برای روابط دو کشور و حتی تعیین مرزهای ایران و عراق در دوره معاصر مورد استناد قرار گرفت.

۵- صلح وستفالی: پایان نظم کهن اروپایی

صلح وستفالی (۱۶۴۸) مجموعه پیمان‌هایی بود که به جنگ‌های سی‌ساله مذهبی در اروپا پایان داد و بنیان‌های نظام بین‌الملل مدرن را پایه‌ریزی کرد.

دستاوردهای کلیدی وستفالی:

الف) تضعیف اقتدار فرآقاره‌ای

اقتدار پاپ و امپراتوری مقدس روم به طور رسمی تضعیف شد و نقش آن‌ها در تعیین سیاست کشورهای مختلف باطل اعلام گردید. از این پس، انگیزه‌های سیاسی جایگزین انگیزه‌های مذهبی به عنوان نیروی محرک اصلی روابط بین‌الملل شد.

ب) تأسیس دولت-ملت‌های مدرن

با به رسمیت شناخته شدن حاکمیت واحدهای سیاسی مختلف (به ویژه حدود ۳۰۰ واحد آلمانی)، مفهوم دولت-ملت به سنگ بنای نظم بین‌الملل تبدیل شد.

ج) اصول بنیادین حقوق بین‌الملل مدرن

- حاکمیت ملی: به رسمیت شناختن حق انحصاری هر دولت برای حکمرانی بر قلمرو خود بدون دخالت قدرت‌های خارجی
- برابری حقوقی دولت‌ها: صرف‌نظر از مساحت یا قدرت، همه کشورها در حقوق بین‌الملل از موقعیت برابر برخوردارند
- عدم مداخله: دولت‌ها مجاز به دخالت در امور داخلی یکدیگر نیستند

- تعیین سرنوشت: کشورهای مستقل حق دارند سرنوشت سیاسی خود را تعیین کنند

د) الهام‌بخش نهادهای بین‌المللی

این پیمان به عنوان الگویی برای جامعه ملل و سپس سازمان ملل متحد عمل کرد.

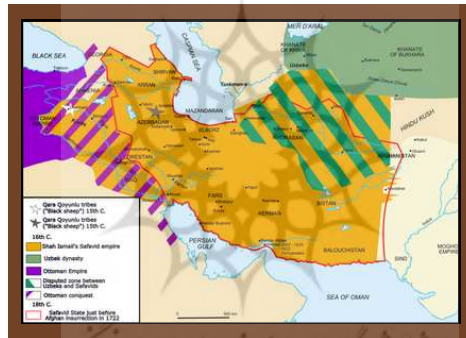
ه) جدایی نسبی دین از سیاست

وستفالی اصل «مذهب حاکم، مذهب رعیت» را تثبیت و

به آزادی‌های مذهبی نسبی برای کاتولیک‌ها، لوتری‌ها و کالوینیست‌ها رسمیت بخشید.

جدول مقایسه شاخص‌های حقوقی

شاخص حقوقی	پیمان آماسیه	صلح وستفالی
تعیین دقیق مرزها	✓ دقیق و مشخص	✓ تعریف قلمروها
حمایت از حقوق مذهبی	✓ تضمین حقوق زائران شیعه	✓ آزادی نسبی مذاهب مسیحی
اصل عدم مداخله	✓ دستور اجتناب از درگیری	✓ عدم دخالت در امور داخلی
برابری طرفین	✓ توافق دوجانبه	✓ برابری حقوقی دولت‌ها
پایداری	۲۵ سال	بنیان نظام بین‌الملل مدرن

نتیجه‌گیری: همگرایی مفاهیم حقوقی در شرق و غرب

در بررسی تطبیقی، پیمان آماسیه به دلیل رویکرد جامع خود در تعیین حاکمیت سرزمینی، در نظرگیری ابعاد انسانی و مذهبی، و ایجاد یک چارچوب حقوقی پایدار، در میان معاهدات منطقه‌ای هم‌دوره خود، نمونه‌ای نوآورانه و متوازن ارزیابی می‌شود. در حالی که معاهدات بعدی، مانند صلح استانبول اول، بیشتر بازتاب‌دهنده شرایط جنگی و یک‌جانبه بودند، پیمان آماسیه نمونه‌ای موفق از دیپلماسی مبتنی بر حقوق و احترام متقابل را در سطح منطقه‌ای به نمایش گذاشت.

تطبیق با صلح وستفالی: دو مسیر موازی به سوی حقوق بین‌الملل مدرن

مقایسه پیمان آماسیه و صلح وستفالی نشان‌دهنده یک واقعیت مهم تاریخی است: مفاهیم حقوق بین‌الملل مدرن به طور همزمان و مستقل در بسترهای فرهنگی مختلف در حال شکل‌گیری بودند.

صلح وستفالی با پایان دادن به جنگ مذهبی ویرانگر، اصل «حاکمیت ملی» را در سطح قاره‌ای اروپا بنیان نهاد و نقشه سیاسی این قاره را دگرگون کرد. این معاهده چندجانبه، اصولی را مطرح کرد که بعدها اساس سیستم بین‌المللی مدرن را تشکیل داد: حق هر دولت برای حکومت بر قلمرو خود و منع دخالت دیگران در آن.

اما پیمان آماسیه با یک تقدّم تاریخی ۹۳ ساله، بسیاری از این اصول را در سطح منطقه‌ای و در قالب یک معاهده دوجانبه پیاده کرد:

- یک قرن پیش از وستفالی، اصل جدایی منافع سیاسی از اختلاف مذهبی را عملی کرد.
- مرزهای دقیق میان ایران و عثمانی را برای چند دهه تثبیت و آرامش طولانی برقرار ساخت، که مبتنی بر توافق متقابل و احترام به حاکمیت سرزمینی بود.
- برخلاف وستفالی که بیشتر نظری بود، آماسیه توافقی اجرایی و عملی میان دو قدرت درگیر بود، به نحوی که تعهد به عدم تعرض و پیشگیری از درگیری‌های مرزی میان دول را برقرار ساخت.
- به عنوان نخستین دیپلماسی اسلامی مکتوب، پایه‌گذار روش مذاکره رسمی میان دولت‌های مسلمان شد.
- میان شیعه و سنی صلح برقرار کرد، که از نظر دشواری مذهبی، کاری بزرگ‌تر از صلح میان کاتولیک و پروتستان بود، و بدین ترتیب، از حقوق مذهبی افراد حمایت کرد و آزادی‌های اساسی آن‌ها را تضمین نمود.

خلاصه در یک جمله: صلح آماسیه از نظر عمل‌گرایی، ثبات و پیشگامی تاریخی بر صلح وستفالی برتری دارد، زیرا توانست در شرایط مذهبی شدیدتر، صلحی واقعی و پایدار میان دو قدرت بزرگ جهان اسلام ایجاد کند. این مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که تکامل حقوق بین‌الملل یک پدیده صرفاً اروپایی نبوده است و جهان اسلام در قرن شانزدهم، نزدیک به یک قرن پیش از وستفالی، توانسته بود در چارچوب پیمان آماسیه، اصول مشابهی را تدوین و اجرا کند. این دو پیمان، هر یک در بستر جغرافیایی و فرهنگی خود، گواه بر یک حرکت جهانی به سوی نظم‌یابی حقوقی روابط بین‌الملل هستند. بنابراین، پیمان آماسیه را می‌توان به عنوان پیش‌گامی بزرگ ایران و جهان اسلام در تحول حقوق بین‌الملل، شایسته توجه و مطالعه بیشتر در ادبیات این حوزه دانست.

منابع

- ۱- اسدی، میثم؛ خلخالی، سیدمحیی‌الدین؛ قربانی، داوود (۱۳۹۴)، «واکاوی روابط ایران و عثمانی در دوره صفویه با تکیه بر قراردادهای تاریخی»، نشریه تاریخ نو (۱۲).
- ۲- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۰)، تاریخ ایران دوره صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- ۳- سیمس، برندن؛ اکسورثی، میشل؛ میلتن، پاتریک (۱۴۰۰)، وستفالیایی برای خاورمیانه، ترجمه محسن امیری، محسن، قم: نشر انتخاب.
- ۴- مجربی، حسن (۱۴۰۰)، قرارداد مرزی صلح آماسیه با تکیه بر عامل مذهب، تهران: دانشگاه علوم انتظامی امین.
- ۵- مجربی، حسن؛ امامی خویی، محمدتقی؛ رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۷)، «بررسی عوامل تاثیرگذار در انعقاد معاهده صلح آماسیه در مرزهای غربی ایران»، پژوهشنامه مطالعات مرزی (۲۰)، ۲۷۴-۲۵۳.
- ۶- نوایی، عبدالحسین، غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۱)، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه، تهران: سمت.